

BIBLIOTHECA
SCRIPTORVM GRAECORVM ET ROMANORVM
TYEBNERIANA

MINYCIUS FELIX
OCTAVIUS

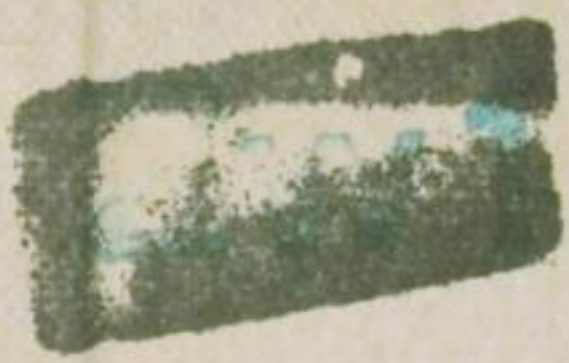
EDIDIT
B. KYTZLER

B.G. TEUBNER VERLAGSGESELLSCHAFT

1908

83
8
17063

UNIVERSITÄTSBIBLIOTHEK LEIPZIG

0011274644

ll

Abt.	fld. Nummer	Band	Unterteile
83	8170630		

Format PZ Staffel

AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN DER DDR
ZENTRALINSTITUT
FÜR ALTE GESCHICHTE UND ARCHÄOLOGIE

BIBLIOTHECA
SCRIPTORVM GRAECORVM ET ROMANORVM
TEUBNERIANA

LEIPZIG

BSB B. G. TEUBNER VERLAGSGESELLSCHAFT

1982

M. MINVCI FELICIS

OCTAVIUS

EDIDIT

BERNHARD KYTZLER

LEIPZIG

BSB B. G. TEUBNER VERLAGSGESELLSCHAFT

1982

BIBLIOTHECAE TEUBNERIANAE
HVIVS TEMPORIS
REDACTOR: GÜNTHER CHRISTIAN HANSEN

83-8-17063

D

Ma 8.2.0

Go 282

llus

© BSB B. G. Teubner Verlagsgesellschaft, Leipzig, 1982

1. Auflage

VLN 294/375/11/82 • LSV 0886

Lektor: Dr. phil. Elisabeth Schuhmann

Printed in the German Democratic Republic

Gesamtherstellung: INTERDRUCK Graphischer Großbetrieb Leipzig — III/18/97

Bestell-Nr. 666 064 5

DDR 16, — M

M. MINVCI FELICIS OCTAVIVS

Cogitanti mihi et cum animo meo Octavi boni et fidelissimi contuber- 1
nalis memoriam recensenti tanta dulcedo et adfectio hominis inhaesit, ut
ipse quodammodo mihi viderer in praeterita redire, non ea, quae iam
transacta et decursa sunt, recordatione revocare; ita eius contemplatio, 2
5 quantum subtracta est oculis, tantum pectori meo ac paene intimis sen-
sibus implicata est. nec inmerito discedens vir eximius et sanctus inmen- 3
sum sui desiderium nobis reliquit, utpote cum et ipse tanto nostri semper
amore flagraverit, ut et in ludicris et seriis pari mecum voluntate con-
cineret eadem velle vel nolle: crederes unam mentem in duobus fuisse
10 divisam. sic solus in amoribus conscius, ipse socius in erroribus; et cum 4
discussa caligine de tenebrarum profundo in lucem sapientiae et veritatis
emergerem, non respuit comitem, sed, quod est gloriosius, praecurrit.
itaque cum per universam convictus nostri et familiaritatis aetatem mea 5
cogitatio volveretur, in illo praecipue sermone eius mentis meae resedit
15 intentio, quo Caecilium superstitionis vanitatibus etiamnunc inhaeren-
tem disputatione gravissima ad veram religionem reformavit. nam neg- 2
otii et visendi mei gratia Romam contenderat, relicta domo coniuge libe-
ris, et — quod est in liberis amabilius — adhuc annis innocentibus et 2
adhuc dimidiata verba temptantibus, loquellam ipso offensantis linguae
20 fragmine dulciorem. quo in adventu eius non possum exprimere sermo-
nibus, quanto quamque impatienti gaudio exultaverim, cum augeret
maxime laetitiam meam amicissimi hominis inopinata praesentia.

Igitur post unum et alterum diem, cum iam et aviditatem desiderii 3
frequens adsiduitatis usus inplesset et, quae per absentiam mutuum de
25 nobis nesciebamus, relatione alterna comperissemus, placuit Ostiam pe-
tere, amoenissimam civitatem, quod esset corpori meo siccandis umoribus
de marinis lavacris blanda et adposita curatio; sane et ad vindemiam
feriae iudiciariam curam relaxaverant. nam id temporis post aestivam
diem in temperiem semet autumnitas dirigebat. itaque cum diluculo ad 4

mare inambulando litore pergeremus, ut et aura adspirans leniter membra vegetaret et cum eximia voluptate molli vestigio cedens harena subsideret, Caecilius simulacro Serapidis denotato, ut vulgus superstitiosus solet, manum ori admovens osculum labiis pressit.

- 3 Tunc Octavius ait: 'Non boni viri est, Marce frater, hominem domi forisque lateri tuo inhaerentem sic in hac inperitiae vulgaris caecitate deserere, ut tam luculento die in lapides eum patiaris impingere, effigiatos sane et unctos et coronatos, cum scias huius erroris non minorem ad te quam ad ipsum infamiam redundare.'
- 2 Cum hoc sermone eius medium spatium civitatis emensi iam liberum
3 litus tenebamus. ibi harenas extimas, velut sterneret ambulacro, perfundens lenis unda tendebat; et, ut semper mare etiam positus flatibus inquietum est, etsi non canis spumosisque fluctibus exhibat ad terram, tamen crispis tortuosisque ibidem erroribus delectati perquam sumus, cum in ipso aequoris limine plantas tingeremus, quod vicissim nunc adpulsum nostris pedibus adluderet fluctus, nunc relabens ac vestigia retrahens in sese resorberet. sensim itaque tranquilleque progressi oram curvi molliter litoris iter fabulis fallentibus legebamus. haec fabulae erant Octavi disserentis de navigatione narratio. sed ubi eundi spatium satis iustum cum sermone consumpsimus, eandem emensi viam rursus versis vestigiis terebamus, et cum ad id loci ventum est, ubi subductae naviculae substratis roboribus a terrena labe suspensae quiescebant, pueros videmus certatim gestientes testarum in mare iaculationibus ludere. is lusus est testam teretem iactatione fluctuum levigatam legere de litore, eam testam plano situ digitis comprehensam inclinem ipsum atque humilem quantum potest super undas inrotare, ut illud iaculum vel dorsum maris raderet [vel] enataret, dum leni impetu labitur, vel summis fluctibus tonsis emicaret emergeret, dum adsiduo saltu sublevatur. is se in pueris victorem ferebat, cuius testa et procurreret longius et frequentius exsiliret.
- 4 Igitur cum omnes hac spectacula voluptate caperemur, Caecilius nihil intendere neque de contentione ridere, sed tacens anxius segregatus dolere nescio quid vultu fatebatur. cui ego: 'Quid hoc est rei? cur non agnosco, Caecili, alacritatem tuam illam et illam oculorum etiam in seriis hilaritatem requiro?' tum ille: 'Iam dudum me Octavi nostri acriter angit et remordet oratio, qua in te invectus obiurgavit negligentiae, ut me dissimulanter gravius argueret inscientiae. itaque progrediar ulterius: de

toto integro mihi cum Octavio res est. si placet, ut <non> ipsius sectae homo cum eo disputem, iam profecto intellet facilius esse in contubernali-
 5 balnearum iactis et in altum procurrentibus petrarum obicibus resida-
 mus, ut et requiescere de itinere possimus et intentius disputare.'

Et cum dicto eius adsedimus, ita ut me ex tribus medium lateris ambi-
 6 tione protegerent; nec hoc obsequi fuit aut ordinis aut honoris, quippe
 cum amicitia pares semper aut accipiat aut faciat, sed ut arbiter et utris-
 que proximus aures darem et disceptantes duos medius segregarem.

10 Tum sic Caecilius exorsus est: 'Quamquam tibi, Marce frater, de quo
 cum maxime quaerimus, non sit ambiguum, utpote cum diligenter in
 utroque vivendi genere versatus repudiaris <alterum>, alterum conproba-
 ris, in praesentiarum tamen ita tibi informandus est animus, ut libram
 15 teneas aequissimi iudicis nec in alteram partem propensus incumbas, ne
 non tam ex nostris disputationibus nata sententia quam ex tuis sensibus
 prolata videatur.

Proinde, si mihi quasi novus aliqui et quasi ignarus partis utriusque
 2 considas, nullum negotium est patefacere omnia in rebus humanis dubia
 incerta suspensa magisque omnia verisimilia quam vera; quo magis mirum
 20 est nonnullos taedio investigandae penitus veritatis cuilibet opinioni te-
 mere succumbere quam in explorando pertinaci diligentia perseverare.
 itaque indignandum omnibus indolendum est audere quosdam, et hoc
 4 studiorum rudes, litterarum profanos, expertes artium etiam sordidarum,
 certum aliquid de summa rerum ac maiestate decernere, de qua tot omni-
 25 bus saeculis sectarum plurimarum usque adhuc ipsa philosophia delibe-
 rat. nec inmerito, cum tantum absit ab exploratione divina humana me-
 diocritas, ut neque quae supra nos caelo suspensa sublata sunt neque quae
 infra terram profunda demersa sunt aut scire sit datum aut scrutari per-
 missum aut suspicari religiosum, et beati satis satisque prudentes iure
 30 videamur, si secundum illud vetus sapientis oraculum nosmet ipsos fa-
 miliariter noverimus. sed quatenus indulgentes insano atque inepto labori
 6 ultra humilitatis nostrae terminos evagamur et in terram proiecti caelum
 ipsum et ipsa sidera audaci cupiditate transcendimus, vel hunc errorem
 saltem non vanis et formidulosis opinionibus implicemus.

- 7 Sint principio omnium semina natura in se coeunte densata: quis hic auctor deus? sint fortuitis concursionibus totius mundi membra coalita digesta formata: quis deus machinator? sidera licet ignis accenderit et caelum licet sua materia suspenderit, licet terram fundaverit pondere et mare licet influxerit e liquore: unde haec religio, unde formido, quae 5 superstitio est?
- 8 Homo et animal omne, quod nascitur inspiratur attollitur, elementorum ut voluntaria concretio est, in quae rursus homo et animal omne dividitur solvitur dissipatur, ita in fontem refluunt et in semet omnia re-
9 volvuntur, nullo artifice nec iudice nec auctore. sic congregatis ignium 10 seminibus soles alios atque alios semper splendere, sic exhalatis terrae vaporibus nebulas semper adolescere, quibus densatis coactisque nubes altius surgere, isdem labentibus pluvias fluere, flare ventos, grandines increpare vel nimbis conlidentibus tonitrua mugire, rutilare fulgora, fulmina praemicare; adeo passim cadunt, montes inruunt, arboribus in- 15 currunt; sine dilectu tangunt loca sacra et profana, homines noxios feriunt et saepe religiosos. quid tempestates loquar varias et incertas, quibus nullo ordine vel examine rerum omnium impetus volutatur, in naufragiis bonorum malorumque fata mixta, merita confusa, in incendiis interitum convenire insontium nocentiumque, et cum tabe pestifera caeli 20 tractus inficitur, sine discrimine omnes deperire, et cum belli ardore saevitur, meliores potius occumbere? in pace etiam non tantum aequatur nequitia melioribus, sed et colitur, ut in pluribus nescias, utrum sit eorum 12 detestanda pravitas an optanda felicitas. quod si mundus divina providentia et alicuius numinis auctoritate regeretur, numquam mereretur 25 Phalaris et Dionysius regnum, numquam Rutilius et Camillus exilium, 13 numquam Socrates venenum. ecce arbusta frugifera, ecce iam seges cana, iam temulenta vindemia imbri corrumpitur, grandine caeditur. adeo aut incerta nobis veritas occultatur et premitur, aut, quod magis credendum est, variis et lubricis casibus soluta legibus fortuna dominatur. 30
- 6 Cum igitur aut fortuna certa aut incerta natura sit, quanto venerabilius ac melius antistites veritatis maiorum excipere disciplinam, religiones traditas colere, deos, quos a parentibus ante inbutus es timere quam nosse familiaris, adorare, nec de numinibus ferre sententiam, sed prioribus credere, qui adhuc rudi saeculo in ipsius mundi natalibus merue- 35 runt deos vel faciles habere vel reges. inde adeo per universa imperia

provincias oppida videmus singulos sacrorum ritus gentiles habere et deos colere municipes, ut Eleusinos Cererem, Phrygas Matrem, Epidaurios Aesculapium, Chaldaeos Belum, Astarten Syros, Dianam Taurios, Gallos Mercurium, universa Romanos.

5 Sic eorum potestas et auctoritas totius orbis ambitus occupavit, sic 2
imperium suum ultra solis vias et ipsius Oceani limites propagavit, dum
exercent in armis virtutem religiosam, dum urbem muniunt sacrorum
religionibus, castis virginibus, multis honoribus ac nominibus sacerdo-
tum, dum obsessi et citra solum Capitolium capti colunt deos, quos alius
10 iam sprevisset iratos, et per Gallorum acies mirantium superstitionis
audaciam pergunt telis inermes, sed cultu religionis armati, dum captis
in hostilibus moenibus adhuc ferociente victoria numina victa venerantur,
dum undique hospites deos quaerunt et suos faciunt, dum aras exstruunt
[dum] etiam ignotis numinibus et Manibus. sic dum universarum gentium 3
15 sacra suscipiunt, etiam regna meruerunt. hinc perpetuus venerationis
tenor mansit, qui longa aetate non infringitur, sed augetur; quippe anti-
quitas caerimoniis atque fanis tantum sanctitatis tribuere consuevit,
quantum adstruxerit vetustatis.

Nec tamen temere — ausim enim interim et ipse concedere et sic me- 7
20 lius errare — maiores nostri aut observandis auguriis aut extis consulendis
aut instituendis sacris aut delubris dedicandis operam navaverunt.
specta de libris memoriam: iam eos deprehendes initiasse ritus omnium 2
religionum, vel ut remuneraretur divina indulgentia vel ut averteretur
imminens ira aut ut iam tumens et saeviens placaretur. testis Mater 3
25 Idaea, quae adventu suo et probavit matronae castitatem et urbem metu
hostili liberavit; testes equestrium fratrum in lacu, sicut <se> ostende-
rant, statucae consecratae, qui anhelis spumantibus equis atque fumantibus
de Perse victoriam eadem die qua fecerant nuntiaverunt; testis ludorum
offensi Iovis de somnio plebei hominis iteratio; et Deciorum devotio rata

testis est; testis et Curtius, qui equitis sui vel mole vel honore hiatum profundae voraginis coaequavit.

- 4 Frequentius etiam quam volebamus deorum praesentiam contempta auspicia contestata sunt. sic Allia nomen infaustum, sic Claudi et Iuni non proelium in Poenos, sed ferale naufragium est, et ut Trasimenus Romanorum sanguine et maior esset et decolor, sprevit auguria Flaminius, et ut Parthos signa repetamus, dirarum inprecationes Crassus et meruit et inrisit. omitto vetera, quae multa sunt, et de deorum natalibus donis muneribus neglego carmina poetarum; praedicta etiam de oraculis fata transilio, ne vobis antiquitas nimium fabulosa videatur. intende templis ac delubris deorum, quibus Romana civitas et protegitur et ornatur: magis sunt augusta numinibus incolis praesentibus inquilinis quam cultu insignibus et muneribus opulenta. inde adeo pleni et mixti deo vates futura praecerpunt, dant cautelam periculis, morbis medellam, spem adflictis, opem miseris, solacium calamitatibus, laboribus levamentum. etiam per quietem deos videmus audimus adgnosimus, quos in pie per diem negamus nolumus peieramus.
- 8 Itaque cum omnium gentium de dis immortalibus, quamvis incerta sit vel ratio vel origo, maneat tamen firma consensus, neminem fero tanta audacia tamque inreligiosa nescio qua prudentia tumescentem, qui hanc religionem tam vetustam, < tam > utilem, tam salubrem dissolvere aut infirmare nitatur. sit licet ille Theodorus Cyrenaeus vel qui prior Diagoras Melius, cui Atheon cognomen adposuit antiquitas, qui uterque nullos deos adseverando timorem omnem, quo humanitas regitur, venerationemque penitus sustulerunt: numquam tamen in hac impietatis disciplina simulatae philosophiae nomine atque auctoritate pollebunt.
- 3 Cum Abderiten Protagoram Athenienses viri consulte potius quam profane de divinitate disputantem et expulerint suis finibus et in contione eius scripta deusserint, quid homines — sustinebitis enim me impetum susceptae actionis liberius exserentem — homines, inquam, deploratae inlicitae ac desperatae factionis grassari in deos non ingemescendum est? qui de ultima faece collectis inperitioribus et mulieribus credulis sexus sui facilitate labentibus plebem profanae coniurationis instituunt, quae

nocturnis congregationibus et ieiuniis solemnibus et inhumanis cibis non sacro quodam, sed piaculo foederantur, latebrosa et lucifugax natio, in publicum muta, in angulis garrula; templa ut busta despiciunt, deos despuunt, rident sacra, miserentur miseri — si fas est — sacerdotum, honores et purpuras despiciunt, ipsi seminudi. pro mira stultitia et incredibilis audacia! spernunt tormenta praesentia, dum incerta metuunt et futura, et dum mori post mortem timent, interim mori non timent: ita illis pavorem fallax spes solacia rediviva blanditur.

Ac iam, ut fecundius nequiora proveniunt, serpentibus in dies perditis moribus per universum orbem sacraria ista taeterrima impietatis coitionis adolescunt. eruenda prorsus haec et execranda consensio. occultis se notis et insignibus noscunt et amant mutuo paene antequam noverint; passim etiam inter eos velut quaedam libidinum religio miscetur, ac se promisce appellant fratres et sorores, ut etiam non insolens stuprum intermissione sacri nominis fiat incestum. ita eorum vana et demens superstitio sceleribus gloriatur.

Nec de ipsis, nisi subsisteret veritas, maxima et varia et honore praefanda sagax fama loqueretur. audio eos turpissimae pecudis caput, asini, consecratum inepta nescio qua persuasione venerari: digna et nata religio talibus moribus. alii eos ferunt ipsius antistitis ac sacerdotis colere genitalia et quasi parentis sui adorare naturam: nescio an falsa, certe occultis ac nocturnis sacris adposita suspicio. et qui hominem summo supplicio pro facinore punitum et crucis ligna feralia eorum caerimonias fabulatur, congruentia perditis sceleratisque tribuit altaria, ut id colant quod merentur.

Iam de initiandis tirunculis fabula tam detestanda quam nota est. infans farre contectus, ut decipiat incautos, adponitur ei qui sacris inbuitur. is infans a tirunculo farris superficie quasi ad innoxios ictus provocato caecis occultisque vulneribus occiditur. huius — pro nefas — sitienter sanguinem lambunt, huius certatim membra dispertiunt, hac foederantur hostia, hac conscientia sceleris ad silentium mutuum pignerantur. haec sacra sacrilegiis omnibus taetriora.

- 6 Et de convivio notum est, passim omnes loquuntur; id etiam Cirtensis nostri testatur oratio. ad epulas solempni die coeunt cum omnibus liberis, sororibus, matribus, sexus omnis homines et omnis aetatis. illic post multas epulas, ubi convivium caluit et incestae libidinis ebrietatis fervor exarsit, canis, qui candelabro nexus est, iactu offulae ultra spatium lineae, 5
- 7 qua vinctus est, ad impetum et saltum provocatur. sic everso et extincto conscio lumine inpudentibus tenebris nexus infandae cupiditatis involvunt per incertum sortis, etsi non omnes opera, conscientia tamen pariter incesti, quoniam voto universorum adpetitur, quicquid accidere potest in actu singulorum. 10
- 10 Multa praetereo consulto; nam et haec nimis multa sunt, quae aut omnia aut pleraque omnium vera declarat ipsius pravae religionis obscuritas. cur etenim occultare et abscondere quicquid illud colunt magnopere nituntur, cum honesta semper publico gaudeant, scelera secreta sint? cur nullas aras habent, templa nulla, nulla nota simulacra, numquam 15 palam loqui, numquam libere congregari, nisi illud, quod colunt et interpretantur, aut puniendum est aut pudendum?
- 3 Vnde autem vel quis ille aut ubi deus unicus solitarius destitutus, quem non gens libera, non regna, non saltem Romana superstitione noverunt?
- 4 Iudaeorum sola et misera gentilitas unum et ipsi deum, sed palam, sed 20 templis aris victimis caerimoniisque coluerunt, cuius adeo nulla vis nec potestas est, ut sit Romanis hominibus cum sua sibi natione captivus.
- 5 At etiam Christiani quanta monstra, quae portenta confingunt! deum illum suum, quem nec ostendere possunt nec videre, in omnium mores, 25 actus omnium, verba denique et occultas cogitationes diligenter inquirere, discurrentem scilicet atque ubique praesentem; molestum illum volunt, inquietum, inpudenter etiam curiosum, siquidem adstat factis omnibus, locis omnibus intererrat, cum nec singulis inservire possit per universa districtus nec universis sufficere in singulis occupatus. 30
- 11 Quid? quod toto orbi et ipsi mundo cum sideribus suis minantur incendium, ruinam moliuntur, quasi aut naturae divinis legibus constitutus aeternus ordo turbetur, aut rupto elementorum omnium foedere et cae-

lesti conpage divisa moles ista, qua continemur et cingimur, subruatur?
 nec hac furiosa opinione contenti aniles fabulas adstruunt et adnectunt: 2
 renasci se ferunt post mortem et cineres et favillas et nescio qua fiducia
 mendaciis suis invicem credunt; putes eos iam revixisse. anceps malum 3
 5 et gemina dementia, caelo et astris, quae sic relinquimus ut invenimus,
 interitum denuntiare, sibi mortuis extinctis, qui sic ut nascimur et in-
 terimus, aeternitatem repromittere.

Inde videlicet et exsecrantur rogos et damnant ignium sepulturas, 4
 quasi non omne corpus, etsi flammis subtrahatur, annis tamen et aetati-
 10 bus in terram resolvatur nec intersit, utrum ferae diripiant an maria con-
 sumant an humus contegat an flamma subducat, cum cadaveribus omnis
 sepultura, si sentiunt, poena sit, si non sentiunt, ipsa conficiendi celeritate
 medicina. hoc errore decepti beatam sibi, ut bonis, et perpetem vitam 5
 mortui pollicentur, ceteris, ut iniustis, poenam sempiternam.

15 Multa ad haec subpetunt, ni festinet oratio. iniustos ipsos magis nec
 laboro, iam docui; quamquam, etsi iustos darem, culpam tamen vel inno-
 centiam fato tribui sententiis plurimorum et haec vestra consensus est.
 nam quicquid agimus, ut alii fato ita vos deo dicitis; sic sectae vestrae non 6
 spontaneos cupere sed electos. igitur iniquum iudicem fingitis, qui sor-
 20 tem in hominibus puniat, non voluntatem.

Vellem tamen sciscitari, utrumne cum corporibus, et corporibus qui- 7
 bus, ipsisne an innovatis resurgatur. sine corpore? hoc, quod sciam, neque
 mens neque anima nec vita est. ipso corpore? sed iam ante dilapsum est.
 alio corpore? ergo homo novus nascitur, non prior ille reparatur. et tamen 8
 25 tanta aetas abiit, saecula innumera fluxerunt: quis unus ullus ab inferis
 vel Protesilai sorte remeavit, horarum saltem permissio commeatu, vel ut
 exemplo crederemus? omnia ista figmenta male sanae opinionis et inepta 9
 solacia a poetis fallacibus in dulcedine carminis lusa a vobis nimirum cre-
 dulis in deum vestrum turpiter reformata sunt.

30 Nec saltem de praesentibus capitis experimentum, quam vos irritae 12
 pollicitationis cassa vota decipiant; quid post mortem inpendeat, miseri,

- 2 dum adhuc vivitis, aestimate. ecce pars vestrum, et maior melior, ut dicitis, egetis algetis, opere fame laboratis, et deus patitur dissimulat, non vult aut non potest opitulari suis; ita aut invalidus aut iniquus est. tu, qui immortalitatem postumam somnias, cum periculo quateris, cum fe-
- 3 bribus ureris, cum dolore laceraris, nondum condicionem tuam sentis, 5 nondum adgnoscis fragilitatem? invitus miser infirmitatis argueris nec fateris.
- 4 Sed omitto communia. ecce vobis minae supplicia tormenta, et iam non adorandae sed subeundae cruces, ignes etiam quos et praedicitis et timetis: ubi deus ille, qui subvenire revivescentibus potest, viventibus non 10 potest? nonne Romani sine vestro deo imperant regnant, fruuntur orbe toto vestrique dominantur? vos vero suspensi interim atque solliciti honestis voluptatibus abstinetis; non spectacula visitis, non pompis interestis; convivia publica absque vobis; sacra certamina, praecertos cibos et delibatos altaribus potus abhorretis. sic reformidatis deos quos negatis! 15 non floribus caput nectitis, non corpus odoribus honestatis; reservatis unguenta funeribus, coronas etiam sepulcris denegatis, pallidi trepidi, misericordia digni, sed nostrorum deorum. ita nec resurgitis miseri nec interim vivitis.
- 7 Proinde, si quid sapientiae vobis aut verecundiae est, desinite caeli 20 plagas et mundi fata et secreta rimari; satis est pro pedibus aspicere, maxime indoctis inpolitibus rudibus agrestibus; quibus non est datum intelligere civilia, multo magis denegatum est disserere divina. quamquam si 13 philosophandi libido est, Socraten, sapientiae principem, quisque vestrum tantus est, si potuerit, imitetur. eius viri, quotiens de caelestibus rogabatur, nota responsio est: «quod supra nos, nihil ad nos.» merito ergo de 25 oraculo testimonium meruit prudentiae singularis. quod oraculum idem ipse persensit idcirco universis esse praepositum, non quod omnia comperisset, sed quod nihil se scire didicisset: ita confessae inperitiae summa prudentia est. 30
- 3 Hoc fonte defluxit Arcesilae et multo post Carneadis et Academicorum plurimorum in summis quaestionibus tuta dubitatio, quo genere philosophari et caute indocti possunt et docti gloriose. quid? Simonidis melici

nonne admiranda omnibus et sectanda cunctatio? qui Simonides, cum de 4
 eo, quid et quales arbitraretur deos, ab Hierone tyranno quaereretur,
 primo deliberationi diem petiit, postridie biduum prorogavit, mox alte-
 rum tantum admonitus adiunxit; postremo, cum causas tantae morae
 5 tyrannus inquireret, respondit ille: quod sibi, quanto inquisitio tardior
 pergeret, tanto veritas fieret obscurior.

Mea quoque opinione, quae sunt dubia, ut sunt, relinquenda sunt, nec 5
 tot ac tantis viris deliberantibus temere et audaciter in alteram partem
 ferenda sententia est, ne aut anilis inducatur superstitio aut omnis religio
 10 destruat.

Sic Caecilius et renidens (nam indignationis eius tumorem effusae 14
 orationis impetus relaxaverat): 'Ecquid ad haec' ait 'audet Octavius,
 homo Plautinae prosapiae, ut pistorum praecipuus, ita postremus philo-
 sophorum?'

15 'Parce' inquam 'in eum plaudere; neque enim prius exsultare te di- 2
 gnum est concinnitate sermonis, quam utrimque plenius fuerit perora-
 tum, maxime cum non laudi, sed veritati disceptatio vestra nitatur. et 3
 quamquam magnum in modum me subtili varietate tua delectarit oratio,
 tamen altius moveor, non de praesenti actione, sed de toto genere dispu-
 20 tandi, quod plerumque pro disserentium viribus et eloquentiae potestate
 etiam perspicuae veritatis condicio mutetur. id accidere pernotum est 4
 auditorum facilitate, qui dum verborum lenocinio a rerum intentionibus
 avocantur, sine dilectu adsentiuntur dictis omnibus nec a rectis falsa se-
 cernunt, nescientes inesse et <in> incredibili verum et in verisimili men-
 25 dacium. itaque, quo saepius adseverationibus credunt, eo frequentius a 5
 peritioribus arguuntur; sic adsidue temeritate decepti culpam iudicis
 transferunt ad incerti querellam, ut damnatis omnibus malint universa
 suspendere quam de fallacibus iudicare. igitur nobis providendum est, ne 6
 odio identidem sermonum omnium laboremus ita, ut in execrationem et
 30 odium hominum plerique simpliciores efferantur. nam incaute creduli
 circumveniuntur ab his, quos bonos putaverunt; mox errore consimili
 iam suspectis omnibus ut improbos metuunt etiam quos optimos sentire
 potuerunt. nos proinde solliciti, quod utrimque omni negotio disseratur 7
 et ex altera parte plerumque obscura sit veritas, ex altero latere mira sub-

tilitas, quae nonnumquam ubertate dicendi fidem confessae probationis imitetur, diligenter quantum potest singula ponderemus, ut argutias quidem laudare, ea vero, quae recta sunt, eligere probare suscipere possimus.'

15 'Decedis', inquit Caecilius, 'officio iudicis religiosi; nam periniurium 5 est vires te actionis meae intergressu gravissimae disputationis infringere, cum Octavius integra et inlibata habeat singula, si potest, refutare.'

2 'Id quod criminaris', inquam, 'in commune, nisi fallor, compendium protuli, ut examine scrupuloso nostram sententiam non eloquentiae tumore, sed rerum ipsarum soliditate libremus. nec avocanda, quod quere- 10 ris, diutius intentio, cum toto silentio liceat responsionem Ianuari nostri iam gestientis audire.'

16 Et Octavius: 'Dicam equidem, ut potero, pro viribus, et adnitendum tibi mecum est, ut conviciorum amarissimam labem verborum veracium flumine diluamus. nec dissimulabo principio ita Natalis mei errantem va- 15 gam lubricam nutasse sententiam, ut sit nobis ambigendum, utrumne iudicio turbata sit an vacillaverit per errorem. nam interim deos credere, 2 interim se deliberare variavit, ut propositionis incerto incertior responsionis nostrae intentio fundaretur. sed in Natali meo versutiam nolo, non credo; procul est ab eius [subtilitate] simplicitate subtilis urbanitas. quid 20 3 igitur? ut qui rectam viam nescit, ubi, ut fit, in plures una diffinditur, quia viam nescit haeret anxius nec singulas audet eligere nec universas probare, sic, cui non est veri stabile iudicium, prout infida suspicio spar- 4 gitur, ita eius dubia opinio dissipatur. nullum itaque miraculum est, si Caecilius identidem in contrariis ac repugnantibus iactetur aestu et fluc- 25 tuetur. quod ne fiat ulterius, convincam et redarguam quamvis diversa, quae dicta sunt, una veritate confirmata probataque; sic nec dubitandum ei de cetero est nec vagandum.

Et quoniam meus frater erupit, aegre se ferre stomachari indignari do- 5
 lere, inlitteratos pauperes inperitos de rebus caelestibus disputare, sciat
 omnes homines, sine dilectu aetatis sexus dignitatis, rationis et sensus
 capaces et habiles procreatos nec fortuna nactos, sed natura insitos esse
 5 sapientiam, quin ipsos etiam philosophos, vel si qui alii artium repertores
 in memorias exierunt, priusquam sollertia mentis parerent nominis cla-
 ritate, habitos esse plebeios indoctos seminudos; adeo divites facultati-
 bus suis inligatos magis aurum suspicere consuesse quam caelum, nostra-
 tes pauperes et commentos esse prudentiam et tradidisse ceteris discipli-
 10 nam. unde apparet ingenium non dari facultatibus nec studio parari, sed
 cum ipsa mentis formatione generari. nihil itaque indignandum vel do- 6
 lendum, si quicumque de divinis quaerat sentiat proferat, cum non dispu-
 tantis auctoritas, sed disputationis ipsius veritas requiratur. atque etiam,
 quo inperitior sermo, hoc inlustrior ratio est, quoniam non fucatur pompa
 15 facundiae et gratiae, sed, ut est, recti regula sustinetur.

Nec recuso, quod Caecilius adserere inter praecipua conisus est, ho- 17
 minem nosse se et circumspicere debere, quid sit, unde sit, quare sit:
 utrum elementis concretus an concinnatus atomis an potius a deo factus
 formatus animatus. quod ipsum explorare et eruere sine universitatis in- 2
 20 quisitione non possumus, cum ita cohaerentia conexas concatenata sint,
 ut, nisi divinitatis rationem diligenter excusseris, nescias humanitatis,
 nec possis pulchre gerere rem civilem, nisi cognoveris hanc communem
 omnium mundi civitatem; praecipue cum a feris beluis hoc differamus,
 quod illa prona in terramque vergentia nihil nata sint prospicere nisi pa-
 25 bulum, nos, quibus vultus erectus, quibus suspectus in caelum datus est,
 sermo et ratio, per quae deum adgnosimus sentimus imitamur, ignorare
 nec fas nec licet ingerentem sese oculis et sensibus nostris caelestem clari-
 tatem; sacrilegii enim vel maximi instar est humi quaerere, quod in subli-
 mi debeas invenire.

30 Quo magis mihi videntur, qui hunc mundi totius ornatum non divina 3
 ratione perfectum volunt, sed frustis quibusdam temere cohaerentibus
 conglobatum, mentem sensum, oculos denique ipsos non habere. quid 4
 enim potest esse tam apertum, tam confessum tamque perspicuum, cum
 oculos in caelum sustuleris et quae sunt infra circaque lustraveris, quam
 35 esse aliquod numen praestantissimae mentis, quo omnis natura inspiretur
 moveatur alatur gubernetur? caelum ipsum vide, quam late tenditur, 5
 quam rapide volvitur, vel quod in noctem astris distinguitur vel quod in

- diem sole lustratur: iam scies, quam sit in eo summi moderatoris mira et divina libratio. vide et annum, ut solis ambitus faciat, et mensem vide, 6 ut luna auctu senio labore circumagat. quid tenebrarum et luminis dicam recursantes vices, ut sit nobis operis et quietis alterna reparatio? relinquenda vero astrologis prolixior de sideribus oratio, vel quod regant cur- 5 sum navigandi vel quod arandi metendique tempus inducant. quae singula, non modo ut crearentur fierent disponerentur, summi opificis et perfectae rationis eguerunt, verum etiam sentiri perspici intellegi sine summa sollertia et ratione non possunt.
- 7 Quid? cum ordo temporum ac frugum stabili varietate distinguitur, 10 nonne auctorem suum parentemque testatur ver aequae cum suis floribus et aestas cum suis messibus et autumnus maturitas grata et hiberna olivitas necessaria? qui ordo facile turbaretur, nisi maxima ratione consistere- 8 ret. iam providentiae quantae, ne hiems sola glacie ureret aut sola aestas ardore torreret, autumnus et veris inserere medium temperamentum, ut 15 per vestigia sua anni revertentis occulti et innoxii transitus laberentur!
- 9 Mari intende: lege litoris stringitur. quicquid arborum est, vide: quam e terrae visceribus animatur! aspice Oceanum: refluit reciprocis aestibus. vide fontes: manant venis perennibus. fluvios intueri: eunt semper exercitis 10 lapsibus. quid loquar apte disposita recta montium, collium flexa, porrecta 20 camporum? quidve animantium loquar adversus sese tutelam multiformem, alias armatas cornibus, alias dentibus saeptas et fundatas unguibus et spicatas aculeis aut pedum celeritate liberas aut elatione pinnarum?
- 11 Ipsa praecipue formae nostrae pulchritudo deum fatetur artificem: status rigidus, vultus erectus, oculi in summo velut in specula constituti 25 et omnes ceteri sensus velut in arce compositi. longum est ire per singula. nihil in homine membrorum est, quod non et necessitatis causa sit et decoris, et, quod magis mirum est, eadem figura omnibus, sed quaedam unicuique lineamenta deflexa; sic et similes universi videmur et inter se 2 singuli dissimiles invenimur. quid? nascendi ratio, quid? cupido generandi 30 nonne a deo data est, et ut ubera partu maturescente lactescant et ut tener fetus ubertate lactei roris adolescat?
- 3 Nec universitati solummodo deus, sed et partibus consulit. Britannia sole deficitur, sed circumfluentis maris tepore recreatur; Aegypti siccitatem temperare Nilus amnis solet, Euphrates Mesopota- 35

miam pro imbribus pensat, Indus flumen et serere Orientem dicitur et rigare. quod si ingressus aliquam domum omnia exulta disposita ornata 4 vidisses, utique praeesse ei crederes dominum et illis bonis rebus multo esse meliorem; ita in hac mundi domo, cum caelorum terrarumque perspicias 5 providentiam ordinem legem, crede esse universitatis dominum parentemque ipsis sideribus et totius mundi partibus pulchriorem.

Ni forte, quoniam de providentia nulla dubitatio est, inquirendum 5 putas, utrum unius imperio an arbitrio plurimorum caeleste regnum gubernetur; quod ipsum non est multi laboris aperire cogitanti imperia terrena, quibus exempla utique de caelo. quando unquam regni societas aut 6 cum fide coepit aut sine cruore discessit? omitto Persas de equorum hinnitus augurantes principatum et Thebanorum par, mortuam fabulam, transeo. ob pastorum et casae regnum de geminis memoria notissima est. generi et soceri bella toto orbe diffusa sunt, et tam magni imperii duos 15 fortuna non cepit. vide cetera: rex unus apibus, dux unus in gregibus, in armentis rector unus. tu in caelo summam potestatem dividi credas et scindi veri illius ac divini imperii totam maiestatem, cum palam sit parentem omnium deum nec principium habere nec terminum, qui nativitatem omnibus praestet, sibi perpetuitatem, qui ante mundum fuerit sibi ipse 20 pro mundo, qui universa, quaecumque sunt, verbo iubet, ratione dispensat, virtute consummat?

Hic nec videri potest: visu clarior est; nec comprehendi potest nec 8 aestimari: sensibus maior est, infinitus inmensus et soli sibi tantus, quantum est, notus. nobis vero ad intellectum pectus angustum est, et ideo sic 25 eum digne aestimamus, dum inaestimabilem dicimus. eloquar quemadmodum sentio: magnitudinem dei qui se putat nosse, minuit, qui non vult minuere, non novit.

Nec nomen deo quaeras: Deus nomen est. illic vocabulis opus est, 10 cum per singulos propriis appellationum insignibus multitudo dirimenda est; deo, qui solus est, dei vocabulum totum est. quem 30 si patrem dixeris, terrenum opineris; si regem, carnalem suspiceris; si dominum, intelleges utique mortalem. aufer additamenta nominum et

- perspicias eius claritatem. quid, quod omnium de isto habeo consensum?
- 11 audio vulgus: cum ad caelum manus tendunt, nihil aliud quam «deum» dicunt et «deus magnus est» et «deus verus est» et «si deus dederit». vulgi iste naturalis sermo est an Christiani confitentis oratio? et qui Iovem principem volunt, falluntur in nomine, sed de una potestate consentiunt. 5
- 19 audio poetas quoque unum patrem divum atque hominum praedicantes, et talem esse mortalium mentem, qualem parens omnium diem duxerit.
- 2 quid? Mantuanus Maro nonne apertius proximius verius «principio» ait «caelum ac terras» et cetera mundi membra «spiritus intus alit et infusa mens agitat, inde hominum pecudumque genus» et quicquid aliud animalium? idem alio loco mentem istam et spiritum deum nominat. haec enim verba sunt: «deum namque ire per omnes terrasque tractusque maris caelumque profundum, unde homines et pecudes, unde imber et ignes.» quid aliud et a nobis deus quam mens et ratio et spiritus praedicatur?
- 3 Recenseamus, si placet, disciplinam philosophorum: deprehendes eos, 15 etsi sermonibus variis, ipsis tamen rebus in hanc unam coire et conspici-
 4 rare sententiam. omitto illos rudes et veteres, qui de suis dictis sapientes esse meruerunt. sit Thales Milesius omnium primus, qui primus omnium de caelestibus disputavit. idem Milesius Thales rerum initium aquam dixit, deum autem eam mentem, quae ex aqua cuncta formaverit. eo 20 altior et sublimior aquae et spiritus ratio, quam ut ab homine potuerit inveniri, a deo traditum; vides philosophi principalis nobiscum penitus
 5 opinionem consonare. Anaximenes deinceps et post Apolloniatas Diogenes aera deum statuunt infinitum et inmensum; horum quoque similis de
 6 divinitate consensio est. Anaxagorae vero descriptio et motus infinitae 25 mentis deus dicitur, et Pythagorae deus est animus per universam rerum naturam commeans et intentus, ex quo etiam animalium omnium vita
 7 capiatur. Xenophanen notum est omne infinitum cum mente deum tradere, et Antisthenen populares deos multos, sed naturalem unum prae-

cipuum, Speusippum vim [naturalem] animale[m], qua omnia regantur,
 deum nosse. quid? Democritus, quamvis atomorum primus inventor, 8
 nonne plerumque naturam quae imagines fundat et intellegentiam deum
 loquitur? Straton quoque et ipse naturam. etiam Epicurus ille, qui deos
 5 aut otiosos fingit aut nullos, naturam tamen superponit. Aristoteles va- 9
 riat et adsignat tamen unam potestatem; nam interim mentem, mundum
 interim deum dicit, interim mundo deum praeficit. Theophrastus etiam
 variat, alias mundo, alias menti divinae tribuens principatum, Heraclides
 Ponticus quoque mundo divinam mentem quamvis varie adscribit. Zenon 10
 10 et Chrysippus et Cleanthes sunt et ipsi multiformes, sed ad unitatem pro-
 videntiae omnes revolvuntur. Cleanthes enim mentem, modo animum,
 modo aethera, plerumque rationem deum disserit. Zenon, eiusdem ma-
 gister, naturalem legem atque divinam et aethera interim interdumque
 rationem vult omnium esse principium; idem interpretando Iunonem
 15 aera, Iovem caelum, Neptunum mare, ignem esse Vulcanum et ceteros
 similiter vulgi deos elementa esse monstrando publicum arguit graviter
 et revincit errorem. eadem fere Chrysippus vim divinam rationalem, na- 11
 turam et mundum, interim et fatalem necessitatem deum credit Zeno-
 nemque interpretatione physiologiae in Hesiodi Homeri Orphei que car-
 20 minibus imitatur. Babylonio etiam Diogeni disciplina est exponendi et 12
 disserendi Iovis partum et ortum Minervae et hoc genus cetera rerum vo-
 cabula esse, non deorum. nam Socraticus Xenophon formam dei veri ne- 13
 gat videri posse et ideo quaeri non oportere, Aristo Stoicus comprehendi
 omnino non posse: uterque maiestatem dei intellegendi desperatione sen-
 25 serunt. Platoni apertior de deo et rebus ipsis et nominibus oratio est et 14
 quae tota esset caelestis, nisi persuasionis civilis nonnunquam admix-
 tione sordesceret. Platoni itaque in Timaeo deus est ipso suo nomine

- mundi parens, artifex animae, caelestium terrenorumque fabricator, quem et invenire difficile prae nimia et incredibili potestate et, cum in-
 15 veneris, in publicum dicere impossibile praefatur. eadem fere et ista, quae nostra sunt; nam et deum novimus et parentem omnium dicimus et numquam publice nisi interrogati praedicamus.
- 20 Exposui opiniones omnium ferme philosophorum, quibus inlustrior gloria est, deum unum multis licet designasse nominibus, ut quivis arbitretur aut nunc Christianos philosophos esse aut philosophos fuisse iam tunc Christianos.
- 2 Quod si providentia mundus regitur et unius dei nutu gubernatur, non
 nos debet antiquitas inperitorum fabellis suis delectata vel capta ad errorem mutui rapere consensus, cum philosophorum suorum sententiis
 3 refellatur, quibus et rationis et vetustatis adsistit auctoritas. maioribus enim nostris tam facilis in mendaciis fides fuit, ut temere crediderint etiam alia monstruosa mira miracula: Scyllam multiplicem, Chimaeram
 15 multiformem et Hydram felicibus vulneribus renascentem et Centauros equos suis hominibus inplexos, et, quicquid famae licet fingere, illis erat
 4 libenter audire. quid illas aniles fabulas de hominibus: aves et feras homines et de hominibus arbores atque flores? quae si essent facta, fierent;
 5 quia fieri non possunt, ideo nec facta sunt. similiter ac vero erga deos
 20 quoque maiores nostri improvidi creduli rudi simplicitate crediderunt. dum reges suos colunt religiose, dum defunctos eos desiderant in imaginibus videre, dum gestiunt eorum memorias in statuis detinere, sacra
 6 facta sunt, quae fuerant adsumpta solacia. denique et antequam commercii orbis pateret et antequam gentes ritus suos moresque miscerent,
 25 unaquaeque natio conditorem suum aut ducem inclytum aut reginam pudicam sexu suo fortiorem aut alicuius muneris vel artis repertorem venerabatur ut civem bonae memoriae: sic et defunctis praemium et futuris dabatur exemplum.
- 21 Lege historicorum scripta vel scripta sapientium: eadem mecum re-
 30 cognosces. ob merita virtutis aut muneris deos habitos Euhemerus exsequitur et eorum natales patrias sepulcra dinumerat et per provincias

monstrat, Dictaei Iovis et Apollinis Delphici et Phariae Isidis et Cereris Eleusinae. Prodicus adsumptos in deos loquitur, qui errando inventis 2 novis frugibus utilitati hominum profuerunt. in eandem sententiam et Persaeus philosophatur et adnectit inventas fruges et frugum ipsarum 5 repertores isdem nominibus, ut comicus sermo est «Venerem sine Libero et Cerere frigere». Alexander ille Magnus Macedo insigni volumine ad 3 matrem suam scripsit metu suae potestatis proditum sibi de diis hominibus a sacerdote secretum; illic Vulcanum facit omnium principem et postea Iovis gentem et de spicis Isidis ad hirundinem sistrum et ad spar- 10 sis membris inanem tui Serapidis sive Osiris tumulum.

Considera denique sacra ipsa et ipsa mysteria: invenies exitus tristes, 22 fata et funera et luctus atque planctus miserorum deorum. Isis perditum filium cum Cynocephalo suo et calvis sacerdotibus luget plangit inquit, et Isiaci miseri caedunt pectora et dolorem infelicissimae matris imitan- 15 tur; mox invento parvulo gaudet Isis, exsultant sacerdotes, Cynocephalus inventor gloriatur, nec desinunt annis omnibus vel perdere quod inveniunt vel invenire quod perdunt. nonne ridiculum est vel lugere quod colas vel colere quod lugeas? haec tamen Aegyptia quondam, nunc et sacra Romana sunt.

20 Ceres facibus accensis et serpente circumdata errore subreptam et corruptam Liberam anxia et sollicita vestigat: haec sunt Eleusinia. et quae Iovis sacra sunt? nutrix capella est et avido patri subtrahitur in- 3 fans, ne voretur, et Corybantum cymbalis, ne pater audiat vagitus, tinnitus eliditur.

25 Cybelae Dindyma pudet dicere, quae adulterum suum infeliciter pla- 4 citum, quoniam et ipsa deformis et vetula, ut multorum deorum mater, ad stuprum inlicere non poterat, exsecuit, ut deum scilicet faceret eunuchum. propter hanc fabulam Galli eam et semiviri sui corporis supplicio colunt. haec iam non sunt sacra, tormenta sunt.

30 Quid? formae ipsae et habitus nonne arguunt ludibria et dedecora deo- 5

rum vestrorum? Vulcanus claudus deus et debilis, Apollo tot aetatibus levis, Aesculapius bene barbatus, etsi semper adulescentis Apollinis filius, Neptunus glaucis oculis, Minerva caesiis, bubulis Iuno, pedibus Mercurius alatis, Pan ungulatis, Saturnus compeditis. Ianus vero frontes duas gestat, quasi et aversus incedat; Diana interim est alte succincta vena-
 5 trix, et Ephesia mammis multis et uberibus exstructa, et Trivia trinis
 6 capitibus et multis manibus horrida. quid? ipse Iuppiter vester modo inbarbis statuitur, modo barbatus locatur; et cum Hammon dicitur, habet cornua, et cum Capitolinus, tunc gerit fulmina, et cum Latiaris, cruore perfunditur, et cum Feretrius, † non auditur †. et ne longius multos Ioves 10 obeam, tot sunt Iovis monstra quot nomina.

7 Erigone suspensa de laqueo est, ut Virgo inter astra signata sit; Castores alternis moriuntur ut vivant; Aesculapius ut in deum surgat fulminatur; Hercules ut hominem exuat Oetaeis ignibus concrematur.

23 Has fabulas et errores et ab inperitis parentibus discimus et, quod est 15 gravius, ipsi studiis et disciplinis elaboramus, carminibus praecipue poetarum, qui plurimum quantum veritati ipsi sua auctoritate nocuerunt. et Plato ideo praeclare Homerum illum inclytum laudatum et coronatum de civitate, quam in sermone instituebat, eiecit. hic enim praecipuus bello Troico deos vestros, etsi ludos facit, tamen in hominum rebus 20 et actibus miscuit, hic eorum paria composuit, sauciavit Venerem, Martem vinxit vulneravit fugavit. Iovem narrat Briareo liberatum, ne a diis ceteris ligaretur, et Sarpedonem filium, quoniam morti non poterat eripere, cruentis imbribus flere et loro Veneris inlectum flagrantius, quam in adulteras soleat, cum Iunone uxore concumbere. 25

5 Alibi Hercules stercora egerit et Apollo Admeto pecus pascit; Laomedonti vero muros Neptunus instituit, nec mercedem operis infelix structor accipit. illic Iovis fulmen cum Aeneae armis in incude fabricatur, cum caelum et fulmina et fulgura longe ante fuerint, quam Iuppiter in Creta nasceretur, et flammam veri fulminis nec Cyclops potuerit imitari nec ipse 30 Iuppiter non vereri. quid loquar Martis et Veneris adulterium deprehen-

sum et in Ganymeden Iovis stuprum caelo consecratum? quae omnia in hoc prodita, ut vitiis hominum quaedam auctoritas pararetur. his atque 8 huiusmodi figmentis et mendaciis dulcioribus corrumpuntur ingenia puerorum et isdem fabulis inhaerentibus adusque summum aetatis robur 5 adolescentunt et in isdem opinionibus miseri consenescent, cum sit veritas obvia, sed requirentibus.

Saturnum enim, principem huius generis et examinis, omnes scriptores 9 vetustatis Graeci Romanique hominem prodiderunt. scit hoc Nepos et Cassius in historia, et Thallus ac Diodorus hoc loquuntur. is itaque Satur- 10 nus Creta profugus Italiam metu filii saevientis accesserat, et Iani susceptus hospitio rudes illos homines et agrestes multa docuit ut Graeculus et politus: litteras inprimere, nummos signare, instrumenta conficere. ita- 11 que latebram suam, quod tuto latuisset, vocari maluit Latium, et urbem Saturniam idem de suo nomine et Ianiculum Ianus ad memoriam uterque 15 posteritatis reliquerunt. homo igitur utique qui fugit, homo utique qui latuit, et pater hominis et natus ex homine; Terrae enim vel Caeli filius, quod apud Italos esset ignotis parentibus, proditus, ut in hodiernum inopinato visos caelo missos, ignobiles et ignotos terrae filios nominamus. eius filius Iuppiter Cretae excluso parente regnavit, illic obiit, illic filios 13 habuit; adhuc antrum Iovis visitur et sepulcrum eius ostenditur, et ipsis 20 sacris suis humanitatis arguitur. otiosum est ire per singulos et totam seriem generis istius explicare, cum in primis parentibus probata mortalitas in ceteros ipso ordine successionis influxerit. 24

Nisi forte post mortem deos fingitis: et perierante Proculo deus Romulus et Iuba Mauris volentibus deus est et divi ceteri reges, qui consecrantur non ad fidem numinis, sed ad honorem emeritae potestatis. in- 2 vitis his denique hoc nomen adscribitur; optant in homine perseverare, fieri se deos metuunt, etsi iam senes nolunt. ergo nec de mortuis dii, quoniam 3 iam deus mori non posset, nec de natis, quoniam moritur omne quod nascitur; divinum autem id est, quod nec ortum habet nec occasum. cur 30 enim, si nati sunt, non hodieque nascuntur? nisi forte iam Iuppiter senuit et partus in Iunone defecit et Minerva canuit antequam peperit. an ideo cessavit ista generatio, quoniam nulla huiusmodi fabulis praebetur ad- sensio? ceterum si dii creare possent, interire non possent, plures totis ho- 4 minibus deos haberemus, ut iam eos nec caelum contineret nec aer caperet nec terra gestaret. unde manifestum est homines illos fuisse, quos 35 et natos legimus et mortuos scimus.

- 5 Quis ergo dubitat horum imagines consecratas vulgus orare et publice
colere, dum opinio et mens inperitorum artis concinnitate decipitur, auri
6 fulgore praestringitur, argenti nitore et candore eboris hebetatur? quodsi
in animum quis inducat, tormentis quibus et quibus machinis simu-
lacrum omne formetur, erubescet timere se materiem ab artifice, ut deum 5
faceret, inlusam. deus enim ligneus, rogi fortasse vel infelicis stipitis
7 portio, suspenditur caeditur dolatur runcinatur. et deus aureus vel ar-
genteus de immundo vasculo, ut saepius factum Aegyptio regi, conflatur,
tunditur malleis et incudibus figuratur; et lapideus caeditur, scalpitur et
ab impurato homine levigatur nec sentit suae nativitatis iniuriam, ita ut 10
8 nec postea de vestra veneratione culturam. nisi forte nondum deus saxum
est vel lignum vel argentum. quando igitur hic nascitur? ecce funditur
fabricatur sculpsitur: nondum deus est; ecce plumbatur construitur erigi-
tur: nec adhuc deus est; ecce ornatur consecratur oratur: tunc postremo
deus est, cum homo illum voluit et dedicavit. 15
- 9 Quanta vero de diis vestris animalia muta naturaliter iudicant! mures
hirundines milvi non sentire eos sciunt norunt: inculcant insident ac, nisi
abigatis, in ipso dei vestri ore nidificant; araneae vero faciem eius in-
10 texunt et de ipso capite sua fila suspendunt. vos tergetis mundatis eraditis
et illos, quos facitis, protegitis et timetis, dum unusquisque vestrum non 20
cogitat prius se debere deum nosse quam colere, dum inconsulte gestiunt
parentibus oboedire, dum fieri malunt alieni erroris accessio quam sibi
credere, dum nihil ex his quae timent norunt. sic in auro et argento ava-
ritia consecrata est, sic statuarum inanium consignata forma, sic nata
Romana superstitio. 25
- 11 Quorum ritus si percenseas, ridenda quam multa et iam miseranda
sunt! nudi cruda hieme discurrunt, alii incedunt pilleati, scuta vetera
circumferunt, pelles caedunt, mendicantes vicatim deos ducunt; quae-
dam fana semel anno adire permittunt, quaedam in totum nefas visere;
est quo viro non licet et nonnulla absque feminis sacra sunt, etiam servo 30
quibusdam caerimoniis interesse piaculare flagitium est; alia sacra coro-
nat univira, alia multivira, et magna religione conquiritur, quae plura
12 possit adulteria numerare. quid? qui sanguine suo libat et vulneribus suis

supplicat, non profanus melius esset quam sic religiosus? aut cui exta sunt obscena demessa, quo modo deum violat qui hoc modo placat, cum, si eunuchos deus vellet, posset procreare, non facere? quis non intellegat 13 male sanos et vanae et perditae mentis in ista desipere et ipsam errantium 5 turbam mutua sibi patrocina praestare? hic defensio communis furoris est furentium multitudo.

«At tamen ista ipsa superstitio Romanis dedit auxit fundavit imperium, 25 cum non tam virtute quam religione et pietate pollerent.» nimirum insignis et nobilis iustitia Romana ab ipsis imperii nascentis incunabulis 10 auspicata est. nonne in ortu suo et scelere collecti et muniti immanitatis 2 suae terrore creverunt? nam asylo prima plebs congregata est: confluxerant perditii facinerosi incesti sicarii proditores, et ut ipse Romulus imperator et rector populum suum facinore praecelleret, parricidium fecit. haec prima sunt auspicia religiosae civitatis. mox alienas virgines 3 15 iam desponsatas, iam destinatas et nonnullas de matrimonio mulierculas sine more rapuit violavit inlusit, et cum earum parentibus, id est cum soceris suis, bellum miscuit, propinquum sanguinem fudit. quid inreligiosius, quid audacius, quid ipsa sceleris confidentia tutius? iam finitimos 4 agro pellere, civitates proximas evertere cum templis et altaribus, captos 20 cogere, damnis alienis et suis sceleribus adolescere cum Romulo regibus ceteris et posteris ducibus disciplina communis est. ita quicquid Romani 5 tenent colunt possident, audaciae praeda est: templa omnia de manubiis, id est de ruinis urbium, de spoliis deorum, de caedibus sacerdotum.

Hoc insultare et inludere est, victis religionibus servire, captivas eas 6 25 post victorias adorare. nam adorare, quae manu ceperis, sacrilegium est consecrare, non numina. totiens ergo Romanis inpiatum est quotiens triumphatum, tot de diis spolia quot de gentibus et tropaea. igitur Ro- 7 mani non ideo tanti, quod religiosi, sed quod inpune sacrilegi; neque enim potuerunt in ipsis bellis deos adiutores habere, adversus quos arma 30 rapuerunt, et quos postulaverant, detriumphatos colere coeperunt. quid

autem isti dii pro Romanis possunt, qui nihil pro suis adversus eorum arma valuerunt?

- 8 Romanorum enim vernaculos deos novimus: Romulus, Picus, Tiberinus et Consus et Pilumnus ac Volumnus dii; Cloacinam Tatius et invenit et coluit, Pavorem Hostilius atque Pallorem; mox a nescio quo Febris 5 dedicata: haec alumna urbis istius superstitione, morbi et malae valetudines. sane et Acca Larentia et Flora, meretrices propudiosae, inter morbos
- 9 Romanorum et deos computandae. isti scilicet adversus ceteros, qui in gentibus colebantur, Romanorum imperium protulerunt; neque enim eos adversum suos homines vel Mars Thracius vel Iuppiter Creticus vel Iuno 10 nunc Argiva, nunc Samia, nunc Poena, vel Diana Taurica vel Mater Idaea vel Aegyptia illa non numina, sed portenta iuverunt.
- 10 Nisi forte apud istos maior castitas virginum aut religio sanctior sacerdotum, cum paene in pluribus virginibus, et quae inconsultius se viris miscuissent, Vesta sane nesciente, sit incestum vindicatum, in residuis 15
- 11 inpunitatem fecerit non castitas tutior, sed inpudicitia felicior. ubi autem magis a sacerdotibus quam inter aras et delubra conducuntur stupra, tractantur lenocinia, adulteria meditantur? frequentius denique in aediuorum cellulis quam in ipsis lupanaribus flagrans libido defungitur.
- 12 Et tamen ante eos deo dispensante diu regna tenuerunt Assyrii Medi 20 Persae, Graeci etiam et Aegyptii, cum pontifices et arvaes et salios et vestales et augures non haberent nec pullos cavea reclusos, quorum cibo
- 26 vel fastidio res publica summa regeretur. iam enim venio ad illa auspicia et auguria Romana, quae summo labore collecta testatus es et paenitent 2 omissa et observata feliciter. Clodius scilicet et Flaminius et Iunius 25 ideo exercitus perdiderunt, quod pullorum solistimum tripudium expectandum non putaverunt. quid? Regulus nonne auguria servavit et captus est? Mancinus religionem tenuit, et sub iugum missus est et deditus. pullos edaces habuit et Paulus, apud Cannas tamen cum maiore rei pu-
- 4 blicae parte prostratus est. Gaius Caesar, ne ante brumam in Africam 30 navigia transmitteret, auguriis et auspiciis renitentibus sprexit: eo facilius et navigavit et vicit.
- 5 Quae vero et quanta de oraculis prosequar? post mortem Amphiaraus ventura respondit, qui proditum iri se ob monile ab uxore nescivit. Ti-

resias caecus futura videbat, qui praesentia non videbat. de Pyrrho En- 6
 nius Apollinis Pythi responsa confinxit, cum iam Apollo versus facere
 desisset; cuius tunc cautum illud et ambiguum defecit oraculum, cum et
 politiores homines et minus creduli esse coeperunt. et Demosthenes, quod
 5 sciret responsa simulata, *φιλιππίζειν* Pythiam querebatur.

«At nonnumquam tamen veritatem vel auspicia vel oracula tetige- 7
 runt.» quamquam inter multa mendacia videri possit industriam casus
 imitatus, adgrediar tamen fontem ipsum erroris et pravitatis, unde omnis
 caligo ista manavit, et altius eruere et aperire manifestius. spiritus sunt 8
 10 insinceri, vagi, a caelesti vigore terrenis labibus et cupiditatibus degra-
 vati. isti igitur spiritus, posteaquam simplicitatem substantiae suae onu-
 sti et immersi vitiis perdiderunt, ad solacium calamitatis suae non de-
 sinunt perditam iam perdere et depravati errorem pravitatis infundere et
 alienati a deo inductis pravis religionibus a deo segregare. eos spiritus 9
 15 daemones esse poetae sciunt, philosophi disserunt, Socrates novit, qui
 ad nutum et arbitrium adsidentis sibi daemones vel declinabat negotia vel
 petebat. magi quoque non tantum sciunt daemones sed etiam, quicquid 10
 miraculi ludunt, per daemones faciunt; illis adspirantibus et infundenti-
 bus praestigias edunt, vel quae non sunt videri, vel quae sunt non videri.
 20 eorum magorum et eloquio et negotio primus Hostanes et verum deum 11
 merita maiestate prosequitur et angelos, id est ministros et nuntios, dei
 sedem tueri eiusque venerationi novit adsistere, ut et nutu ipso et vultu
 domini territi contremescant. idem etiam daemones prodidit terrenos,
 vagos, humanitatis inimicos. quid? Plato, qui invenire deum negotium 12
 25 credit, nonne et angelos sine negotio narrat et daemones et in Symposio
 etiam suam naturam daemonum exprimere conatur? vult enim esse sub-
 stantiam inter mortalem inmortalemque, id est inter corpus et spiritum
 mediam, terreni ponderis et caelestis levitatis admixtione concretam, ex
 qua monet etiam nos procupidinem amoris, et dicit informari et labi pec-
 30 toribus humanis et sensum movere et adfectus fingere et ardorem cupi-
 ditatis infundere.

- 27 Isti igitur impuri spiritus, daemones, ut ostensum <a> magis, a philosophis et a Platone, sub statu et imaginibus consecratis delitescunt et adflatu suo auctoritatem quasi praesentis numinis consequuntur, dum inspirantur interim vatibus, dum fanis inmorantur, dum nonnumquam extorum fibras animant, avium volatus gubernant, sortes regunt, oracula efficiunt falsis pluribus involuta. nam et falluntur et fallunt, ut et nescientes sinceram veritatem et, quam sciunt, in perditionem sui non confitentes. sic a caelo deorsum gravant et a deo vero ad materias avocant, vitam turbant, somnos inquietant, inrepentes etiam corporibus occulte, ut spiritus tenues, morbos fingunt, terrent mentes, membra distortent, ut ad cultum sui cogant, ut nidore altarium vel hostiis pecudum saginati remissis, quae constrinxerant, curasse videantur. hi sunt et furentes, quos in publicum videtis excurrere, vates et ipsi absque templo, sic insaniunt, sic bacchantur, sic rotantur: par et in illis instigatio daemonis, sed argumentum dispar furoris. de ipsis etiam illa, quae paulo ante tibi dicta sunt, ut Iuppiter ludos repeteret ex somnio, ut cum equis Castores viderentur, ut cingulum matronae navicula sequeretur.
- 5 Haec omnia sciunt plerique pars vestrum ipsos daemones de semetipsis confiteri, quotiens a nobis tormentis verborum et orationis incendiis de corporibus exiguntur. ipse Saturnus et Serapis et Iuppiter et quicquid daemonum colitis victi dolore quod sunt eloquuntur nec utique in turpitudinem sui, nonnullis praesertim vestrum adsistentibus, mentiuntur.
- 7 ipsis testibus de se verum confitentibus esse eos daemones credite! adiurati enim per deum verum et solum inviti miseri corporibus inhorrescunt et vel exsiliunt statim vel evanescunt gradatim, prout fides patientis adiuvat aut gratia curantis adspirat. sic Christianos de proximo fugitant, quos longe in coetibus per vos lacessebant. ideo inserti mentibus imperitorum odium nostri serunt occulte per timorem; naturale est enim et odisse quem times, et quem metueris infestare, si posses. sic occupant

animos et obstruunt pectora, ut ante nos incipiant homines odisse quam nosse, ne cognitos aut imitari possint aut damnare non possint.

Quam autem iniquum sit, incognitis et inexploratis iudicare, quod faci- 28
tis, nobis ipsis paenitentibus credite. et nos enim idem fuimus et eadem 2
5 vobiscum quondam adhuc caeci et hebetes sentiebamus, quasi Christiani
monstra colerent, infantes vorarent, convivia incesta miscerent, nec
intellegebamus ab his fabulas istas semper ventilari et numquam vel
investigari vel probari, nec tanto tempore aliquem existere qui proderet
non tantum facti veniam, verum etiam indicii gratiam consecuturum;
10 malum autem adeo non esse, ut Christianus reus nec erubesceret nec ti-
meret et unum solummodo, quod non ante fuerit, paeniteret.

Nos tamen cum sacrilegos aliquos et incestos, parricidas etiam defen- 3
dendos et tuendos suscipiebamus, hos nec audiendos in totum putaba-
mus, nonnunquam etiam miserantes eorum crudelius saeviebamus, ut
15 torqueremus confitentes ad negandum, videlicet ne perirent, exercentes
in his perversam quaestionem, non quae verum erueret, sed quae menda-
cium cogeret. et si qui infirmior malo pressus et victus Christianum se 4
negasset, favebamus ei, quasi eierato nomine iam omnia facta sua illa
negatione purgaret. adgnosctisne eadem nos sensisse et egisse, quae sen- 5
20 titis et geritis? cum, si ratio, non instigatio daemonis iudicaret, urguendi
magis, non ut diffiterentur se Christianos, sed ut de incestis stupris, de
inpiatis sacris, de infantibus immolatis faterentur. his enim et huiusmodi 6
fabulis idem daemones ad execrationis horrorem inperitorum aures ad-
versus nos referserunt. nec tamen mirum: cum omnium fama, quae sem-
25 per insparsis mendaciis alitur, ostensa veritate consumitur, sic est nego-
tium daemonum; ab ipsis enim rumor falsus et seritur et fovetur.

Inde est quod audire te dicis, caput asini rem nobis esse divinam. quis 7
tam stultus, ut hoc colat? quis stultior, ut hoc coli credat? nisi quod vos
et totos asinos in stabulis cum vestra vel Epona consecratis et eosdem asi-
30 nos cum Iside religiose devoratis, item boum capita et capita vervecum et
immolatis et colitis, de capro etiam et homine mixtos deos et leonum et
canum vultus deos dedicatis. nonne et Apim bovem cum Aegyptiis ad- 8
oratis et pascitis? nec eorum sacra damnatis instituta serpentibus croco-
dillis beluis ceteris et avibus et piscibus, quorum aliquem deum si quis

- 9 occiderit, etiam capite punitur. idem Aegyptii cum plerisque vobiscum non magis Isidem quam ceparum acrimonias metuunt, nec Serapidem magis quam strepitus per pudenda corporis expressos contremescunt.
- 10 Etiam ille, qui de adoratis sacerdotis virilibus adversum nos fabulatur, temptat in nos conferre quae sua sunt. ista enim inpudicitiae eorum for- 5
sitan sacra sint, apud quos sexus omnis membris omnibus prostat, apud quos tota inpudicitia vocatur urbanitas, qui scortorum licentiae invident, qui medios viros lambunt, libidinoso ore inguinibus inhaerescunt, homines malae linguae etiam si tacerent, quos prius taedescit inpudicitiae suae
11 quam pudescit. pro nefas! id in se mali facinoris admittunt, quod nec 10
29 aetas potest pati mollior nec cogi servitus durior. haec et huiusmodi propudia nobis non licet nec audire, etiam pluribus turpe defendere est: ea enim de castis fingitis et pudicis, quae fieri non crederemus, nisi de vobis probaretis.
- 2 Nam quod religioni nostrae hominem noxium et crucem eius adscribi- 15
tis, longe de vicinia veritatis erratis, qui putatis deum credi aut meruisse
3 noxium aut potuisse terrenum. nec ille miserabilis, cuius in homine mortali spes omnis innititur? totum enim eius auxilium cum extincto homine
4 finitur. Aegyptii sane hominem sibi quem colant eligunt; illum unum propitiant, illum de omnibus consulunt, illi victimas caedunt. et ille, qui ce- 20
teris deus, sibi certe homo est, velit nolit; nec enim conscientiam suam de-
5 cipit, si fallit alienam. etiam principibus et regibus, non ut magnis et electis viris, sicut fas est, sed ut deis turpiter adulatio falsa blanditur, cum et praeclaro viro honor verius et optimo amor dulcius praebeatur. sic eorum numen vocant, ad imagines supplicant, Genium, id est daemo- 25
nem eius, inplorant, et est eis tutius per Iovis Genium peierare quam regis.
- 6 Cruces etiam nec colimus nec optamus. vos plane, qui ligneos deos consecratis, cruces ligneas ut deorum vestrorum partes forsitan adoratis.
7 nam et signa ipsa et cantabra et vexilla castrorum quid aliud quam inau- 30
ratae cruces sunt et ornatae? tropaea vestra victricia non tantum simplicis
8 crucis faciem, verum et adfixi hominis imitantur. signum sane crucis naturaliter visimus in navi, cum velis tumentibus vehitur, cum expansis palmulis labitur; et cum erigitur iugum, crucis signum est, et cum homo porrectis manibus deum pura mente veneratur. ita signo crucis aut ratio 35
naturalis innititur aut vestra religio formatur.

Illum iam velim convenire, qui initiari nos dicit aut credit de caede 30
 infantis et sanguine. putas posse fieri, ut tam molle, tam parvulum corpus
 fata vulnerum capiat? ut quisquam illum rudem sanguinem novelli et
 vixdum hominis caedat fundat exhauriat? nemo hoc potest credere nisi
 5 qui possit audere. vos enim video procreatos filios nunc feris et avibus 2
 exponere, nunc adstrangulatos misero mortis genere elidere; sunt quae in
 ipsis visceribus medicaminibus et potis originem futuri hominis extin-
 guant et parricidium faciant, antequam pariant.

Et haec utique de deorum vestrorum disciplina descendunt. nam Satur- 3
 10 nus filios suos non exposuit, sed voravit; merito et in nonnullis Africae
 partibus a parentibus infantes immolabantur, blanditiis et osculo compri-
 mente vagitum, ne flebilis hostia immoletur. Tauris etiam Ponticis et 4
 Aegypto Busiridi ritus fuit hospites immolare et Mercurio Gallos huma-
 nas vel inhumanas victimas caedere, Romani Graecum et Graecam, Gal-
 15 lum et Gallam sacrificii viventes obruere, hodieque ab ipsis Latiaris
 Iuppiter homicidio colitur, et, quod Saturni filio dignum est, mali et
 noxii hominis sanguine saginatur. ipsum credo docuisse sanguinis foedere 5
 coniurare Catilinam et Bellonam sacrum suum haustu humani cruoris
 imbuere et comitalem morbum hominis sanguine, id est morbo graviore,
 20 sanare. non dissimiles et qui de harena feras devorant inlitas et infectas 6
 cruore vel membris hominis et viscere saginatas. nobis homicidium nec
 videre fas nec audire, tantumque ab humano sanguine cavemus, ut nec
 edulium pecorum in cibus sanguinem noverimus.

Et de incesto convivio fabulam grandem adversum nos daemonum 31
 25 contio mentita est, ut gloriam pudicitiae deformis infamiae aspersione
 macularet, ut ante exploratam veritatem homines a nobis terrore infan-
 dae opinionis averteret. sic de isto et tuus Fronto non ut adfirmator testi- 2
 monium fecit, sed convicium ut orator adpersit; haec enim potius de
 vestris gentibus nata sunt. ius est apud Persas misceri cum matribus, 3
 30 Aegyptiis et Athenis cum sororibus legitima conubia; memoriae et tra-
 goediae vestrae incestis gloriantur, quas vos libenter et legitis et auditis.
 sic et deos colitis incestos, cum matre, cum filia, cum sorore coniunctos.
 merito igitur incestum penes vos saepe deprehenditur, semper admitti- 4
 tur. etiam nescientes, miseri, potestis in illicita proruere: dum Venerem
 35 promise spargitis, dum passim liberos seritis, dum etiam domi natos

alienae misericordiae frequenter exponitis, necesse est in vestros recurrere, in filios inerrare. sic incesti fabulam nectitis, etiam cum conscientiam non habetis.

- 5 At nos pudorem non facie, sed mente praestamus: unius matrimonii vinculo libenter inhaeremus, cupiditate procreandi aut unam scimus aut nullam. convivia non tantum pudica colimus, sed et sobria; nec enim indulgemus epulis aut convivium mero ducimus, sed gravitate hilaritatem temperamus casto sermone, corpore castiore. plerique inviolati corporis virginitate perpetua fruuntur potius quam gloriantur; tantum denique abest incesti cupido, ut nonnullis rubori sit etiam pudica coniunctio. 10
- 6 Nec de ultima statim plebe consistimus, si honores vestros et purpuras recusamus, nec factiosi sumus, si omnes unum bonum sapimus, eadem congregati quiete qua singuli, nec in angulis garruli, si audire nos publice aut erubescitis aut timetis.
- 7 Et quod in dies nostri numerus augetur, non est crimen erroris, sed 15 testimonium laudis; nam in pulchro genere vivendi et praestanti et per-
8 severat suus et aderescit alienus. sic nos denique non notaculo corporis, ut putatis, sed innocentiae ac modestiae signo facile dinoscimus; sic mutuo, quod doletis, amore diligimus, quoniam odisse non novimus; sic nos, quod invidetis, fratres vocamus, ut unius dei parentis homines, ut con- 20 sortes fidei, ut spei coheredes. vos enim nec invicem adgnosceitis et in mutua odia saevitis nec fratres vos nisi sane ad parricidium recognoscitis.
- 32 Putatis autem nos occultare quod colimus, si delubra et aras non habemus? quod enim simulacrum deo fingam, cum, si recte existimes, sit dei homo ipse simulacrum? templum quod ei exstruam, cum totus hic mun- 25 dus eius opere fabricatus eum capere non possit? et cum homo latius
2 maneam, intra unam aediculam vim tantae maiestatis includam? nonne melius in nostra dedicandus est mente, in nostro immo consecrandus est pectore? hostias et victimas deo offeram, quas in usum mei protulit, ut reiciam ei suum munus? ingratum est, cum sit litabilis hostia bonus ani- 30 mus et pura mens et sincera sententia. igitur, qui innocentiam colit, deo
3 supplicat; qui iustitiam, deo libat; qui fraudibus abstinet, propitiat deum; qui hominem periculo subripit, optimam victimam caedit. haec nostra sacrificia, haec dei sacra sunt; sic apud nos religiosior est ille qui iustior.
- 4 At enim quem colimus deum nec ostendimus nec videmus. immo ex 35 hoc deum credimus, quod eum sentire possumus, videre non possumus. in operibus enim eius et in mundi omnibus motibus virtutem eius semper
5 praesentem aspiciamus, cum tonat fulgurat fulminat, cum serenat. nec

mireris, si deum non vides: vento et flatibus omnia inpelluntur vibrantur
 agitantur, et sub oculis tamen non venit ventus et flatus. in sole adeo,
 qui videndi omnibus causa est, videre non possumus: radiis acies submo-
 vetur, obtutus intuentis hebetatur, et, si diutius inspicias, omnis visus
 5 exstinguitur. quid? ipsum solis artificem, illum luminis fontem, possis 6
 sustinere, cum te ab eius fulgoribus avertas, a fulminibus abscondas?
 deum oculis carnalibus vis videre, cum ipsam animam tuam, qua vivifica-
 ris et loqueris, nec aspicere possis nec tenere?

«Sed enim deus actum hominis ignorat et in caelo constitutus non pot- 7
 10 est aut omnes obire aut singulos nosse.» erras, o homo, et falleris; unde
 enim deus longe est, cum omnia caelestia terrenaque et quae extra istam
 orbis provinciam sunt deo cognita plena sint? ubique non tantum nobis
 proximus, sed infusus est. in sole adeo rursus intende: caelo adfixus, sed 8
 terris omnibus sparsus est; pariter praesens ubique interest et miscetur
 15 omnibus, nusquam eius claritudo violatur. quanto magis deus auctor om- 9
 nium ac speculator omnium, a quo nullum potest esse secretum, tenebris
 interest, interest cogitationibus nostris quasi alteris tenebris! non tantum
 sub illo agimus, sed et cum illo, ut prope dixerim, vivimus.

Nec nobis de nostra frequentia blandiamur: multi nobis videmur, sed 33
 20 deo admodum pauci sumus. nos gentes nationesque distinguimus: deo
 una domus est mundus hic totus. reges tantum regni sui per officia mi-
 nistrorum universa noverunt: deo iudiciis opus non est; non solum in
 oculis eius, sed in sinu vivimus.

«Sed Iudaeis nihil profuit, quod unum et ipsi deum aris atque templis 2
 25 maxima superstitione coluerunt.» ignorantia laberis, si priorum aut obli-
 tus aut insecius posteriorum recordaris; nam et ipsi deum nostrum — idem 3
 enim omnium deus est — quamdiu enim eum caste innoxie religioseque
 coluerunt, quamdiu praeceptis salubribus obtemperaverunt, de paucis
 innumeri facti, de egentibus divites, de servientibus reges; modici multos,
 30 inermi armatos, dum fugiunt insequentes dei iussu et elementis adniten-
 tibus obruerunt.

Scripta eorum relege, vel si Romanis magis gaudes, ut transeamus ve- 4

teres, Flavi Iosephi vel Antoni Iuliani de Iudaeis require: iam scies nequitia sua hanc eos meruisse fortunam nec quidquam accidisse, quod non
 5 sit his, si in contumacia perseverarent, ante praedictum. ita prius eos deseruisse comprehendes quam esse desertos nec, ut inpie loqueris, cum deo suo captos, sed a deo ut disciplinae transfugas deditos. 5

34 Ceterum de incendio mundi aut improvisum ignem cadere aut diffindi
 2 caelum non credere vulgaris erroris est. quis enim sapientium dubitat, quis ignorat omnia, quae orta sunt, occidere, quae facta sunt, interire? caelum quoque cum omnibus quae caelo continentur, ita ut coepisse desinere
 3 fontium dulcis aqua maria nutrire, in vim ignis abiturum Stoicis constans 10
 3 opinio est, quod consumpto umore mundus hic omnis ignescat; et Epicureis de elementorum conflagratione et mundi ruina eadem ipsa sententia est. loquitur Plato partes orbis nunc inundare, dicit nunc alternis vicibus ardescere et, cum ipsum mundum perpetuum et insolubilem diceret
 4 esse fabricatum, addit tamen ipsi artifici deo soli et solubilem et esse mortalem. ita nihil mirum est, si ista moles ab eo, quo exstructa est, destruat
 5 tur. animadvertis philosophos eadem disputare quae dicimus, non quod nos simus eorum vestigia subsecuti, sed quod illi de divinis praedicationibus prophetarum umbram interpolatae veritatis imitati sint.

6 Sic etiam condicionem renascendi sapientium clariores, Pythagoras 20
 primus et praecipuus Plato, corrupta et dimidiata fide tradiderunt; nam corporibus dissolutis solas animas volunt et perpetuo manere et in alia
 7 nova corpora saepius commeare. addunt istis et illa ad retorquendam veritatem, in pecudes aves beluas hominum animas redire. non philosophi sane
 8 studio, sed mimi convicio digna ista sententia est. sed ad propositum satis 25
 est etiam in hoc sapientes vestros in aliquem modum nobiscum consonare.

9 Ceterum quis tam stultus aut brutus est, ut audeat repugnare hominem

a deo, ut primum potuisse fingi, ita posse denuo reformari? nihil esse post obitum et ante ortum nihil fuisse? sicut de nihilo nasci licuit, ita de nihilo licere reparari? porro difficilius est, id quod non sit incipere, quam id quod fuerit iterare. tu perire et deo credis, si quid oculis nostris hebetibus sub- 10
5 trahitur? corpus omne sive arescit in pulverem sive in umorem solvitur vel in cinerem comprimitur vel in nidorem tenuatur, subducitur nobis, sed deo elementorum custodia reservatur. nec, ut creditis, ullum damnum sepulturae timemus, sed veterem et meliorem consuetudinem humandi frequentamus.

10 Vide adeo, quam in solacium nostri resurrectionem futuram omnis 11 natura meditetur. sol demergit et nascitur, astra labuntur et redeunt, flores occidunt et revivescunt, post senium arbusta frondescunt, semina nonnisi corrupta revivescunt; ita corpus in saeculo, ut arbores in hiberno: occultant virorem ariditate mentita. quid festinas, ut cruda adhuc hieme 12
15 revivescat et redeat? expectandum nobis etiam corporis ver est. nec ignoro plerosque conscientia meritorum nihil se esse post mortem magis optare quam credere; malunt enim exstingui penitus quam ad supplicia reparari. quorum error augetur et in saeculo libertate remissa et dei patientia maxima, cuius quanto iudicium tardum, tanto magis iustum est.

20 Et tamen admonentur homines doctissimorum libris et carminibus 35 poetarum illius ignei fluminis et de Stygia palude saepius ambientis ardoris, quae cruciatibus aeternis praeparata et daemonum indiciis et de oraculis prophetarum cognita tradiderunt. et ideo apud eos etiam ipse 2 rex Iuppiter per torrentes ripas et atram voraginem iurat religiose; destinatam enim sibi cum suis cultoribus poenam praescius perhorrescit. nec tormentis aut modus ullus aut terminus. illic sapiens ignis membra 3
urit et reficit, carpit et nutrit. sicut ignes fulminum corpora tangunt nec absumunt, sicut ignes Aetnaei montis et Vesuvi montis et ardentium ubique terrarum flagrant nec erogantur, ita poenale illud incendium non
30 damnis ardentium pascitur, sed inexesa corporum laceratione nutritur. eos autem merito torqueri, qui deum nesciunt, ut impios, ut iniustos, nisi 4 profanus nemo deliberat, cum parentem omnium et omnium dominum non minoris sceleris sit ignorare quam laedere. et quamquam inperitia 5 dei sufficiat ad poenam, ita ut notitia prosit ad veniam, tamen si vobiscum
35 Christiani comparemur, quamvis in nonnullis disciplina nostra minor est, multo tamen vobis meliores deprehendemur. vos enim adulteria prohibe- 6
tis et facitis, nos uxoribus nostris solummodo viri nascimur; vos scelera

admissa punitis, apud nos et cogitare peccare est; vos conscios timetis, nos etiam conscientiam solam, sine qua esse non possumus; denique de vestro numero carcer exaestuat, Christianus ibi nullus nisi aut reus suae religionis aut profugus.

36 Nec de fato quisquam aut solacium captet aut excuset eventum; sit 5
sortis fortuna, mens tamen libera est et ideo actus hominis, non digni-
2 tas iudicatur. quid enim aliud est fatum quam quod de unoquoque no-
strum deus fatus est? qui cum possit praescire materiam, pro meritis et
qualitatibus singulorum etiam fata determinat. ita in nobis non genitura
plectitur, sed ingenii natura punitur. ac de fato satis vel, si pauca pro 10
tempore, disputaturi alias et verius et plenius.

3 Ceterum quod plerique pauperes dicimur, non est infamia nostra, sed
4 gloria; animus enim ut luxu solvitur, ita frugalitate firmatur. et tamen
quis potest pauper esse qui non eget, qui non inhiat alieno, qui deo dives
5 est? magis pauper ille est, qui, cum multa habeat, plura desiderat. dicam 15
tamen quemadmodum sentio: nemo tam pauper potest esse quam na-
tus est. aves sine patrimonio vivunt et in diem pasqua pascuntur: et haec
6 nobis tamen nata sunt, qui omnia, si non concupiscimus, possidemus. igitur
ut qui viam terit eo felicior, quo levior incedit, ita beatior in hoc
itinere vivendi, qui paupertate se sublevat, non sub divitiarum onere su- 20
7 spirat. et tamen facultates, si utiles putaremus, a deo posceremus; utique
indulgere posset aliquantum cuius est totum. sed nos contemnere ma-
lumus opes quam continere, innocentiam magis cupimus, magis patien-
tiam flagitamus, malumus nos bonos esse quam prodigos.

8 Et quod corporis humana vitia sentimus et patimur, non est poena, 25
militia est. fortitudo enim infirmitatibus roboratur et calamitas saepius
disciplina virtutis est; vires denique et mentis et corporis sine laboris
exercitatione torpescunt. omnes adeo vestri viri fortes, quos in exemplum
9 praedicatis, aerumnis suis inclyti floruerunt. itaque et nobis deus nec non
potest subvenire nec despicit, cum sit et omnium rector et amator suo- 30
rum, sed in adversis unumquemque explorat et examinat, ingenium sin-
gulorum periculis pensitat, usque ad extremam mortem voluntatem ho-
minis sciscitatur, nihil sibi posse perire securus. itaque ut aurum ignibus,
sic nos discriminibus arguimur.

37 Quam pulchrum spectaculum deo, cum Christianus cum dolore congre- 35

ditur, cum adversum minas et supplicia et tormenta componitur, cum strepitum mortis et horrorem carnificis inridens inculcat, cum libertatem suam adversus reges et principes erigit, soli deo, cuius est, cedit, cum triumphator et victor ipsi, qui adversum se sententiam dixit, insultat. 5 vicit enim qui, quod contendit, obtinuit. quis non miles sub oculis imperatoris audacius periculum provocet? nemo enim praemium percipit ante experimentum. et imperator tamen quod non habet non dat: non potest propagare vitam, potest honestare militiam. at enim dei miles nec in dolore deseritur nec morte finitur. sic Christianus miser videri potest, non 10 potest inveniri. vos ipsi calamitosos viros fertis ad caelum: Mucium Scaevolam, qui, cum errasset in regem, perisset in hostibus, nisi dexteram perdidisset. et quot ex nostris non dextram solum, sed totum corpus uri cremari sine ullis eiulatibus pertulerunt, cum dimitti praesertim haberent in sua potestate. viros cum Mucio vel cum Aquilio aut Regulo comparo? 15 pueri et mulierculae nostrae cruces et tormenta, feras et omnes suppliciorum terriculas inspirata patientia doloris inludunt. nec intellegitis, o 6 miseri, neminem esse, qui aut sine ratione velit poenam subire aut tormenta sine deo possit sustinere?

Nisi forte vos decipit, quod deum nescientes divitiis affluent, honoribus 7 20 floreant, polleant potestatibus. miseri in hoc altius tolluntur, ut decidant altius. hi enim ut victimae ad supplicium saginantur, ut hostiae ad poenam coronantur: in hoc adeo quidam imperiis ac dominationibus eriguntur, ut ingenium eorum perditae mentis licentiae potestatis libere nundinentur. absque enim notitia dei quae potest esse solida felicitas, cum 8 25 mors sit? somnio similis, antequam tenetur, elabitur. rex es? sed tam times quam timeris et, quamlibet sis multo comitatu stipatus, ad periculum tamen solus es. dives es? sed fortunae male creditur et magno viatico breve vitae iter non instruitur, sed oneratur. fascibus et purpuris gloria- 10 ris? vanus error hominis et inanis cultus dignitatis, fulgere purpura, 30 mente sordescere. nobilitate generosus es, parentes tuos laudas? omnes tamen pari sorte nascimur, sola virtute distinguimur.

Nos igitur, qui moribus et pudore censemur, merito malis voluptatibus 11 et pompis vestris et spectaculis abstinemus, quorum et de sacris originem novimus et noxia blandimenta damnamus. nam in ludis currulibus quis 35 non horreat populi in se rixantis insaniam, in gladiatoriiis homicidii disci-

- 12 plinam? in scenicis etiam non minor furor et turpitude proluxior; nunc enim mimus vel exponit adulteria vel monstrat, nunc enervis histrio amorem, dum fingit, infligit; idem deos vestros induendo stupra suspiria odia dedecorat, idem simulatis doloribus lacrimas vestras vanis gestibus et nutibus provocat. sic homicidium in vero flagitatis, in mendacio fletis. 5
- 38 Quod vero sacrificiorum reliquias et pocula delibata contemnimus, non confessio timoris est, sed verae libertatis adsertio. nam, etsi omne quod nascitur, ut inviolabile dei munus, nullo opere conrumpitur, abstinemus tamen, ne quis existimet aut daemoneis, quibus libatum est, cedere aut nostrae religionis pudere. 10
- 2 Quis autem ille qui dubitat vernis indulgere nos floribus, cum capiamus et rosam veris et liliam et quicquid aliud in floribus blandi coloris et odoris est? his enim et sparsis utimur mollibus ac solutis et sertis colla complectimur. sane quod caput non coronamus, ignoscite; auram bonam floribus naribus ducere, non occipitio capillisve solemus haurire. nec mortuos 15 coronamus. ego vos in hoc magis miror, quemadmodum tribuatis exanimi aut [non] sentienti facem aut non sentienti coronam, cum et beatus non egeat et miser non gaudeat floribus. at enim nos exsequias adornamus eadem tranquillitate qua vivimus, nec adnectimus arescentem coronam, sed a deo aeternis floribus vividam sustinemus, quieti modesti, dei nostri 20 liberalitate securi, spe futurae felicitatis, fide praesentis eius maiestatis animamur. sic et beati resurgimus et futuri contemplatione iam vivimus.
- 5 Proinde Socrates scurra Atticus viderit nihil se scire confessus, testimonio licet fallacissimi daemoneis gloriosus, Arcesilas quoque et Carneades et Pyrrho et omnis Academicorum multitudo deliberet, Simonides 25 etiam in perpetuum conperendinet: philosophorum supercilia contemnimus, quos corruptores et adulteros novimus et tyrannos et semper adversus sua vitia facundos. nos non habitu sapientiam sed mente praeferrimus, non eloquimur magna sed vivimus, gloriamur nos consecutos, quod 7 illi summa intentione quaesiverunt nec invenire potuerunt. quid ingrati 30

sumus, quid nobis invidemur, si veritas divinitatis nostri temporis aetate maturuit? fruamur bono nostro et recti sententiam temperemus: cohibeatur superstitionis, impietas expietur, vera religio reservetur.'

Cum Octavius perorasset, aliquamdiu nos ad silentium stupefacti in- 39
5 tentos vultus tenebamus, et quod ad me est, magnitudine admirationis evanui, quod ea, quae facilius est sentire quam dicere, et argumentis et exemplis et lectionum auctoritatibus adornasset et quod malevolos isdem illis, quibus armantur, philosophorum telis retudisset, ostendisset etiam veritatem non tantummodo facilem sed et favorabilem.

10 Dum istaec igitur apud me tacitus evolvo, Caecilius erupit: 'Ego Octa- 40
vio meo plurimum quantum, sed et mihi gratulor nec exspecto sententiam. vicimus, et ita ut inprobe usurpo victoriam. nam ut ille mei victor est, ita ego triumphator erroris. itaque quod pertineat ad summam quaestio- 2
15 sinceritate consentio. etiam nunc tamen aliqua consubsidunt non obstrepentia veritati, sed perfectae institutioni necessaria, de quibus crastino, quod iam sol occasui declivis est, ut de toto congruentius promptius requiremus.'

'At ego' inquam 'prolixius omnium nostrum vice gaudeo, quod etiam 3
20 mihi Octavius vicerit, cum maxima iudicandi mihi invidia detracta sit. nec tamen possum meritum eius verborum laudibus repensare: testimonium et hominis et unius infirmum est. habet dei munus eximium a quo et inspiratus oravit et obtinuit adiutus.'

Post haec laeti hilaresque discessimus: Caecilius quod crediderit, Oc- 4
25 tavius gaudere quod vicerit, ego et quod hic crediderit et hic vicerit.

